

Šermukšnio vaizdinys „Lietuvių kalbos žodyne“

AURELIJA GRITĖNIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojama, koks šermukšnio semantinis vaizdinys susiformavęs akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ tekste, kokios šio augalo savybės jame iškyta kaip svarbiausios. Tiriama medžiaga – iš dvidešimties žodyno tomų išrinkti daugiau nei du šimtai iliustracinių sakinių su žodžiu *šermukšnis*. Ši medžiaga lyginama su tautosakos šaltinių (sakmių, pasakų, mįslių ir kt.) duomenimis. Pastebėta, kad žodyno iliustracijose dažniausiai kalbama apie regimuosius šermukšnio požymius (apibūdinama jo žiedų ir vaisių spalva, lapų forma ir kt.) bei apie augalo mitologines, maistines ir vaistines savybes.

RAKTAŽODŽIAI: augalas, leksika, šermukšnis, vaizdinys, žodynas.

ĮVADINĖS PASTABOS

Žodis *šermukšnis* aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose paprastai aiškinamas iškeliant du augalo ypatumus: taksono rangą ir ryškų išorės bruožą – raudonas uogas¹. Šiek tiek išsamiau ši leksema bus apibrėžta naujai rengiamame „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“ (BŽ). Čia išskiriamos dvi žodžio reikšmės, nurodoma augalo augimo forma, apibūdinami ne tik jo vaisiai, bet ir lapai: **šermukšnis** dkt. (2) [bot.] **1.** medis ar krūmas plunksniškais lapais ir raudonų ar oranžinių uogų kekėmis (*Sorbus*): *Šermukšnių uogos*. **2.** ppr. dgs. jo valgoma kartoka uoga: *Prisiskynėme šermukšnių. Šermukšnių vėnas [uogiėnė]*.

Kaip rodo LKŽe medžiaga, *šermukšnis* – senas lietuvių kalbos žodis, pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėtas XVII a. – Konstantino Sirvydo žodyne „Dictionarium trium lingvarum“². Dėl šio žodžio kilmės didesnių diskusijų nėra kilę.

.....

- 1 Akademiniam „Lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – LKŽe) ir įvairiuose „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (DŽ) leidimuose *šermukšnis* apibrėžiamas taip: *erškėtinių šeimos medis raudonomis uogomis (Sorbus); jo uoga*.
- 2 Pietro U. Dinio ir Giedriaus Subačiaus duomenimis, fitonimas *šermukšnis* (forma *Siermullinis*) galėjo būti fiksuotas neišlikusiame antrajame K. Sirvydo „Dictionarium trium lingvarum“ leidime (1631) (žr. Dini, Subačius 1999: 37).

Algirdo Sabaliausko manymu, tai bendras baltų ir slavų kalbų žodis: plg. la. *cērmaûkša*, *sērmauksis*, *sērμūkšs*; rus. *чепѣмуха* „ieva“; lenk. *trzemcha*, ček. *střemcha*, slovėn. *srēmša* „šermukšnis“ (Sabaliauskas 1990: 121). Kiti tyrėjai šį vardą dar sieja su ide. šaknimi **kerm-* ‘stipriai kvepiantis augalas’ (s. air. *crim* ‘česnakas’, lie. *šermukšnis*) (Илличь-Свितычь 1968: 335; taip pat žr. LKEŽ).

Šermukšnis – daugeliu aspektų vertingas medis: jo žievė, žiedai ir vaisiai vartojami vaistams, vaisiai valgomi, mediena naudojama kurui, iš jos daromi visokie namų apyvokos daiktai, be to, šermukšnis yra išvaizdus, sodinamas soduose, parkelėse, prie sodybų, todėl jis kartu su kitais vaisingais medžiais (ąžuolais, obelėmis ir kt.) kaip svarbiausias pragyvenimo šaltinis buvo garbinamas ir senovės lietuvių (Dundulienė 2008: 8). Šio medžio svarbą rodo ir LKŽe medžiaga. Pažvelgę į žodyną kaip į hipertekstą – t. y. duomenų šaltinį, kuriuo remiantis galima tyrinėti tam tikro laikotarpio nacionalinį pasaulėvaizdį, reprezentuojamą nacionalinės kalbos leksika (Kravcova 2013: 5), pamatysime, kad įvairiuose jo leksikografiniuose straipsniuose pateikiama daugiau nei du šimtai iliustracijų su šaknimi *šermukšn-*. Žodyne – tradicinės lietuvių kalbos korpuse – sukaupta medžiaga atvira ne tik lingvistiniams, bet ir platesniems kultūrologiniams tyrinėjimams. Kalba ne tik siejasi su tautos dvasios gاليا. „Kaip tik kalbinėje kūryboje labiausiai regima tautos dvasios raiška, o sykiu ir numanomi jos saitai su žmonija, jos istorine raida“ (Rubavičius 2015: 15). LKŽe medžiaga labai praverčia ir ieškant mitinių kalbos duomenų. Juk būtent žodžiuose (o ypač frazeologijoje) „slypi senosios mitinės reikšmės, rodančios skirtingų pasaulio objektų ryšius. Kalba atspindi mitinę pasaulėžiūrą, siejančią pasaulio objektus į integralią mitinę sistemą, kurios fragmentus galime aptikti senosiose žodžių reikšmėse. Kalbos faktų analizė papildo ir patikslina folklorinių, etnologinių ir istorinių šaltinių duomenis“ (Vaitkevičienė 2001: 34), todėl patyrinėję, kaip šermukšnis vaizduojamas LKŽe kolokacijose³, kokios šio augalo savybės žodyno iliustracijose išskyla kaip svarbiausios, kitaip tariant, kaip ir koks susiklosto *šermukšnio* konceptas, per šio medžio svarbą ir vietą kognityvinėje lietuvių sąmonėje būtų galima bent fragmentiškai apibrėžti ir lietuvių „naivųjį“ pasaulėvaizdį bei pasaulėvoką⁴.

Apie augalų vaizdinius yra paskelbtas ne vienas tyrimas. Dažniausiai tyrinėjami augalų vaizdiniai lietuvių autorių poezijos ir prozos tekstuose. Rūta Kazlauskaitė aprašė žydinčios vyšnios, aguonos ir saulėgražos vaizdinius mūsų poezijoje (Kazlauskaitė 2010: 53–70, 2011: 440–455, 2014: 86–107); aprašytas žibuoklės vaizdinys šiuolaikinėje lietuvių prozoje (Gritėnienė 2014). Sigitas Renčys analizavo šiandie-

3 Kolokacijos suprantamos kaip įprastas vieno ar kito žodžio vartojimo kontekstas, tam tikrų leksemų vartojimas drauge, įprastinės žodžių asociacijos kalboje su kitais sakinio žodžiais (plačiau apie kolokacijos sampratą žr. Marcinkevičienė 2010: 70–91).

4 Plačiau apie tai, kaip LKŽe galima skaityti *kitaip* ir jo medžiagą panaudoti kaip kultūros istorijos ir lietuviško pasaulėvaizdžio šaltinį, žr. Zabaraskaitė 2012: 241.

ninėje lietuvių lyrikoje iš senosios baltų kultūros atėjusius lelijos, obels, liepos, ąžuolo, beržo ir kitų augalų simbolius (Renčys 1999: 281–306). Ypač daug rašyta apie įvairių augalų simboliką tautosakoje: čia minėtini Bronės Stundžienės, Daivos Šeškauskaitės, Bernd Gliwos ir kitų autorių tyrimai (plačiau apie jų darbus žr. Gritėnienė 2014). Aptarta rūtos semantika lietuvių folklore ir poezijoje (Valošiniene 2006), nagrinėti medžiai lietuvių pasakojamojoje tautosakoje (Miliauskaitė 2008). Atskirai šermukšnio vaizdinys nei lietuvių literatūroje, nei akademinio žodyno dis-kurse iki šiol nebuvo analizuotas, todėl tikimasi, kad toks tyrimas bus įdomus ne tik kalbos, bet ir etnologijos, kultūrologijos, botanikos specialistams.

Būtina paminėti, kad akademiniam žodyne, be visiems įprastos ir gerai ži-nomos leksemos *šermukšnis*, vartojama daugiau nei dešimt šio žodžio sinonimų: *karigė* (ž. *karigė*)⁵, *kaukālīnė* (ž. *kaukalinė*), *šarmūkšlė* (ž. *šarmukšlė*), *šarmūkšlis* (ž. *šarmukšlis*), *šarmukšnis* (ž. *šarmukšnis*), *šermūkšlė* (ž. *šermukšlė*), *šermūkšlis* (ž. *šermukšlis*), *šermūkšlius* (ž. *šermukšlius*), *šermūkšnė* (ž. *šermukšnė*); *šermukštis* (ž. *nesavuoju*), *šermulis* (papild. ž. *šermulis*).

Žodyne fiksuota ir ne viena šio augalo rūšis⁶: *švedinis šermukšnis* (*Sorbus inter-media*) (ž. *švedinis*), *sausauogis* ‘milingasis šermukšnis’ (*Sorbus aria*) (ž. *sausauogis*); daug rūšių vardų pateikiama iš Povilo Matulionio „Žolyno“: *šermukšnis išgama* ‘šiaurinis šermukšnis’ (*Sorbus hybrida*) (ž. *išgama*), *šermukšnis miltuotis* (ž. *miltuotis*), *pokriaušė* (ž. *pokriaušė*) ‘milingasis šermukšnis’ (*Sorbus aria*), *skiepinis šermukšnis* (ž. *skiepinis*), *sodinis šermukšnis* (ž. *sodinis*) ‘naminis šermukšnis’ (*Sorbus domestica*).

Taigi šio tyrimo objektas – iš dvidešimties žodyno tomų išrinkti daugiau nei du šimtai iliustracinių sakinių su leksema *šermukšnis*. Darbo tikslas – aptarti, koks šermukšnio semantinis vaizdinys susiformavęs žodyno hipertekste, kokios šio augalo savybės iškyla kaip svarbiausios. Siekiant įgyvendinti šį tikslą, išsikelti tokie konkretūs uždaviniai: tiriant surinktą medžiagą interpretaciniu, lyginamuoju, aprašomuoju ir semantinės analizės metodu, aprašyti šermukšnio regimuo-sius požymius ir jo augavietę, aptarti medienos savybes ir paskirtį, išryškinti ir aprašyti šio augalo maistines, vaistines ir mitines savybes, kiek leidžia tiriamieji pavyzdžiai, atskleisti, kaip šermukšnis traktuojamas lietuvių liaudies dainose ir įvairiuose spėjimuose.

5 Skliaustuose nurodoma, kuriame žodyno straipsnyje ar papildymų kartotekos kortelėje fiksuotas žodis ar jo iliustracija.

6 Šermukšnio gentyje yra 85 rūšys ir per 100 porūšių, varietetų, formų ir veislių. Šermukšnis – nuo-latinis žmogaus palydovas per visą jo egzistencijos laikotarpį. Yra išlikusių žinių, kad Europoje Karolingų dinastijos metais (VIII–X a.) šermukšniai buvo auginami kaip sodo augalai (Navys 2001: 7, 86). Lietuvoje natūraliai auga paprastasis šermukšnis, o penkios svetimžemės rūšys yra introdukuotos į Lietuvą XIX a. pradžioje (Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 359).

REGIMIEJI ŠERMUKŠNIO POŽYMIAI, JO ESTETINĖS SAVYBĖS

Apie bendrą šermukšnio išorę LKŽe iliustracijose informacijos nedaug. Minima, kad medis yra lieknas, ištakus: *Šermukšnis ištakus* Prng⁷ (ž. *ištakus*); *Tq liekną jį šermukšnij jis kadai kitkart manė pasipjaut meškerei rš* (ž. *pasipjauti*). Pastebima, kad augdamas šermukšnis gožia kitus medžius, alina dirvą: *Šermukšnis smelkimą tur už visus medžius didesnį Šts* (ž. *smelkimas*); *Po qžuolu būna javai derlingi, susisukę, o šermukšnis ir kiti medžiai tik dirvos smelkama Dr* (ž. *susukti*)⁸.

Gana šykštokai apibūdinami ir šermukšnio žiedai: *Šermukšnės <...> žiedai balti, uogos rudos, nemacnai raudonos, perka jas Dv* (papild. ž. *šermukšnė*). Dainose poetiškai žiedų spalva prilyginama vaisių spalvai: *Žydi putinėlis raudonais žiedeliais, o šermukšnėle da beraudonesniais JV846* (ž. *raudonas*).

Rašytiniuose LKŽe šaltiniuose apie šermukšnio lapų formą pasakyta tik tiek, kad jie karpyti, skiautėti: *Karpytlapė šermukšnio šakelė J.Jabl* (ž. *karpytlapis*); *Skiautetalapis šermukšnis MLTEII267* (ž. *skiautetalapis*).

Daugiausia dėmesio LKŽe diskurse skiriama šermukšnio vaisiams. Jų spalva nusakoma būdvardžiais *rudas* ir *raudonas*: *Šermukšnės <...> uogos rudos, nemacnai raudonos, perka jas Dv* (papild. ž. *šermukšnė*); *Šermukšlis tokiums raudonum s uogikiums yra Vlkš* (ž. *šermukšlis*); *Šalia kelio šermukšnio šakos nuo tirštų raudonų kekių sverdėja žemyn A.Vencl* (ž. *sverdėti*); *Iš tolo viliojo paukštį ir žmogų savo raudonų prisirpusių uogų kekėmis šermukšniai A.Vien* (ž. *vilioti*).

Žodyne pateikiama nemaža iliustracijų, kuriose vaisių spalva nusakoma veiksmažodžiais *gelsvuoja*, *rausvuoja*, *rausta*, *rausvėja*, *raudonuoja*: *Gelsvuoja, rausvuoja stambios kaip piršto galas šermukšnių uogos sp* (ž. *rausvuoti*); *Šermukšnis raussta pakrašty lankos T.Tilv* (ž. *rausti*); *Šermukšnis, ir tas per savaitę parausvėjo K.Saj* (ž. *parausvėti*); *Šermukšlių uogos nū tolo raudonuoja [ja] Vkš* (ž. *šermukšlis*).

Rečiau uogų spalva nusakoma metaforiškai, lyginant jas su liepsna, ugnimi ar krauju: *Šermukšnis uogom dega rš* (ž. *šermukšnis*); *Viršuj medžio ugnis dega* (prinokę šermukšniai) *LTsV497(Dv)* (ž. *ugnis*); *Pro išretėjusių krūmokšnių ir miškų lapiją lyg kraujo dėmės ryškiai raudonuoja putinai ir šermukšniai P.Cvir* (ž. *raudonuoti*).

Liaudies dainose dainuojama apie raudoną ar raudonuojančią nuo šermukšnių pagirę: *Nuo šermukšnelio, nuo putinėlio pagiružė raudona JD929* (ž. *pagirė*); *Nuog*

7 Straipsnyje vartojami šaltinių ir vietovių sutrumpinimai tokie patys kaip LKŽe.

8 Botanikai teigia priešingai. Šermukšniai turi teigiamą poveikį dirvodarai. Medynuose, kurių trake yra šermukšnių, susikaupia daugiau pakritų ir formuojasi derlingesnė miško paklotė. Šermukšnių lapai turi daug azoto ir peleninių elementų – jais iš esmės ir praturtinamas dirvožemis (Navys 2001: 102).

putinėlio, nuog šermukšnelio pagirėliai raudoni, nuog cigliaus vyro, nuog pijokėlio paskruostėliai mėlyni d (ž. *paskruostis*); *Nu šermukšlyną, nu putilyną* (orig. *putilyne visa giria raudona* BzF30 (ž. *putilynas*).

Šermukšnio uogų spalva tokia ryški ir įsimenama, kad su jomis lyginamas išraudęs žmogaus veidas, nunokę obuoliai: *Šeimininkas išraudo it šermukšnio kekė rš* (ž. *šermukšnis*); *Obuolys raudonas kaip šermukšnio uoga* Km (ž. *uoga*). Uteniškių patarmėje su šermukšniu lyginami rudaplaukiai žmonės: *Ana ruda kai šermukšnis* Dgl (papild. ž. *šermukšnis*).

Palyginimais nusakomas ir vaisių dydis: *Gelsvuoja, rausvuoja stambios kaip piršto galas šermukšnių uogos* sp (ž. *rausvuoti*). Apvalios uogos metaforiškai lyginamos su karoliais: *Iš tolo šoyti šermukšnių karoliai, vilioja putinų uogos* sp (ž. *švytėti*).

Kadangi šermukšnis yra visiems gerai žinomas, informantai, kalbėdami apie retesnius augalus, dažnai juos lygina su šermukšniu: *Bitkrėslis ant ežės auga, lapai kaip morko arba šermukšnio, žydi geltonai, dėl apsmilkymo dantų skaustančių* J (ž. *bitkrėslis*); *Gumbažolė turi lapus kaip šermukšnių skaustančių* J (ž. *gumbažolė*); *Valerijonų kaip šermukšnių lapai, auga pri lenkių, pelkių, pjaunių* J (ž. *valerijonas*); *Vingiarykštės lapai tai kaip ir šermukšnio* Svn (ž. *vingiarykštė*); *Vingirių karpyti lapai, o žiedai kaip šermukšnio dideliai* Všk (ž. *vingiris*); *Yra toksai medžias, sako, šitasai kaip šermukšnio žiedai balti* Alz (ž. *žiedas*); *Kap užžis [vinkšna] kap šermukšnis* Grv (ž. *užžysti*).

Taigi apibendrinant galima teigti, kad šis išvaizdus medis žmogui sukelia estetinį pasigėrėjimą. Šermukšniu grožimasi mįslėse ir iš gyvosios kalbos užrašytose iliustracijose: *Medis nei laukinis, nei naminis, pavasarį baltai puošias, vasarą žaliai, rudenį raudonai* (šermukšnis) LTR(Švnč) (ž. *žalias*); *Pavasaris sodus rėdė ... žiedeliais, o rudenis ... šermukšneliais* TŽI272 (Pr1) (ž. *rudenis*); *Augalotas šermukšnis gražus pavasarį žydėdamas, rudenį uogas nunokinęs* Knt (papild. ž. *šermukšnis*). Iš jo vaisių daromi net papuošalai: *Susiverk ant siūlo tus šermukšnius, i būs puikiausiai karoliai* Varn (ž. *suverti*).

ŠERMUKŠNIO AUGAVIETĖ

Šermukšnio augavietė dažniausiai nurodoma liaudies dainose – giria, pagirė, girios kraštas, lankos pakraštys, pakelė, pakalnė, panemunė, klonis, skardžių šlaitai: *Viduj g i r l è s, viduj žaliosios šermukšnelis žaliavo* LMD(Tvr) (papild. ž. *šermukšnis*); *Tu šermukšneli žalialapėli, ar gerai g i r i o j būti?* TDrV7 (ž. *žalialapis*); *Žyd g i r i o [j] šermukšnelė, žaliasis medelis* JD224 (ž. *šermukšnė*); *Augo putinas viduryj girios, o šermukšnelis p a g i r u ž y* BsO90 (ž. *vidury*); *Augo putinas vidury girios, o šermukšnelis p a k e l è j e* LLDII127(Brt) (ž. *vidury*); *Augo girelėj putelėlis, o k r a š t e g i r i o s šermukšnelis* (d.) Al (ž. *putelis*); *Kalne putinėlis, k l o n y šermukšnelis* LTR(Mrk) (papild. ž. *šermukšnis*); *Nuo šermukšnelio, nuo putinėlio p a g i r u ž é*

raudona JD929 (ž. *pagirė*); *Nuo šermukšnėlių, nuo putinėlių p a n e m u n ė raudona* LTR(Lp) (ž. *šermukšnis*); *S k a r d ž i ū š l a i t u o s e raudonavo putinai ir šermukšniai rš* (ž. *putinas*); *Šermukšnis rausta p a k r a š t y l a n k o s* T.Tilv (ž. *rausti*); *Toj skaudrojoj p a k a l n e l ė j šermukšnėlis augo* (d.) Dglš (ž. *skaudrus*).

Šis medis auga ir netoli žmogaus gyvenamosios aplinkos (palaukėse, pakelėse, prie ligoninių ir pan.): *Š a l i a k e l i o šermukšnio šakos nuo tirštų raudonų kekių sverdėja žemyn* A.Vencl (ž. *sverdėti*); *Ariau l a u k ū s, ant šermukšnio pasikabinau šarką* LKT69(Dr) (ž. *šarkas*); *P r i e l i g o n i n e i sausuogis su visum nudžiūvo* Trgn (ž. *sausuogis*)⁹.

Iš informantų užrašytose iliustracijose augavietė nurodoma labai tiksliai – minimi tikslūs autentiški vietovardžiai: *Kaip kolkozai susitvėrė, a n G r y b k a l n i o da[r] šermukšniukai augo* Graž (papild. ž. *šermukšnis*); *A n l a u k ū K r o s n o s buvo apaugę epušių, šermulių* Vlk (papild. ž. *šermulis*).

MEDIENOS SAVYBĖS IR PASKIRTIS

Šermukšnio mediena kieta, smulkaus grūdo, tvirta, lanksti, ypač geros kokybės, tad puikiai tinka tekinimo darbams ir smulkiems dirbiniams, labai vertinama drožėjų. Iš paprastojo šermukšnio medienos pagaminti gaminiai gali pakeisti importinį raudonmedį ir riešutmedį (Navys 2001: 109; Gudžinskas, Balvočiūtė 2007: 131; Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 361). LKŽe medžiaga rodo, kad iš šermukšnių drožiamos įvairios lazdos, meškerės, pakalos, žagrės ar plūgo verstuvės, rogių paklodai ir kt.¹⁰: *Rendėtinė* (rantyta) *lazda daroma iš šermukšnio medžio: įkajoja, įpjausto augantį šermukšnį, jo sultys įkapatose vietose auga gumbais, ir pasidaro gumbuota lazda* Šts (ž. *rendėtinis*); *Seniejai nešiodavo šermukšnines lazdziukes* Sk (ž. *šermukšninis*); *Išsipjauo iš šermukšnio didelius baslius – juos šaukė keiniiais* LKT214(Jnš) (ž. *šaukti*); *Atradęs tą stabulę, vaikas užpakavo gerai abudu galu stabulės su šermukšnio kyliais* VoK168 (ž. *užpakuoti*); *Šermukšninių kylių reik, gerai laiko* Šv (ž. *šermukšninis*); *Medinės buvo palyčios* (žagrės ar plūgo verstuvės), *iš šermukšnio* Rud (ž. *palyčia*); *Ragių pašėnos, arba pasagai, geriausios yr šermukšninės ar obelinės* Šts (ž. *pasagas*); *Šermukšnį nukirstą a dišliuo, a kam dėdavo* Erž (ž. *šermukšnis*); *Tą lieknąjį šermukšnį jis kadai kitkart manė pasipjaut meškerei rš* (ž. *pasipjauti*); *Įspraudė gyvą gyvatę į šermukšninį sprauduklį rš* (ž. *sprauduklis*).

Iliustracijose giriamos kaitrios šermukšnio malkos ir anglys: *Šermukšninės malkos ne ką blogesnės už qžuolines* Gg (ž. *šermukšninis*); *Ir pri tos aukos buvo pečiukai*

⁹ Paprastieji šermukšniai atsparūs užterštam orui, todėl gerai auga miestuose (Gudžinskas, Balvočiūtė 2007: 131).

¹⁰ Medienos kokybę liudija ir toks faktas: mitinio Romos miesto įkūrėjo Romulo ietis buvo išdrožta iš šermukšnio (Седир 2008: 159).

pri krantų, kuriuos kūrė su šermukšninims malkoms DS68(Vdk) (ž. šermukšninis); Imkie visokių paukščių da karštą širdį ir an šermukšninių anglių pakepęs suvalgyk Jrk93 (ž. šermukšninis).

Augalo žievė tinkama audiniams dažyti: *Šermukšnių žievėm dažėm, žirnių virkš-čiosen Kls (ž. virkščia). Šermukšniais iš daržų baidomi kurmiai: Šermukšnij atžagarą parvilkau už viršūnės, prikišau [į darželį] kur nor – telekie lauka [kurmiai] Rs (ž. šermukšnis); Jei nori nuo kurmių atsiginti, tai įkišk jų išverstose vietose į žemę šermukšnio šakelę laibgaliu, – kurmiai nekels toje vietoje MTtV197 (ž. išversti).*

Kaip matyti iš cituotų pavyzdžių, šermukšnio mediena seniau labai branginta: iš jos gaminti įvairiausi dirbiniai, vertintos šermukšnio malkos, anglys ir žievė.

VAISIŲ MAISTINĖS SAVYBĖS

Rašytiniai šaltiniai ir gyvėsios kalbos informantai pabrėžia, kad augalo vaisiai yra nemalonaus skonio – aitrūs, kartūs, rūgštūs: *Šermukšnio uogos rūgščios J (ž. šermukšnis); Šermukšnių uogos rūgščios, jose daug rauginių medžiagų rš (ž. rauginis); Rūgštus kaip šermukšnių uogos LTR(Srd) (ž. rūgštus); Kas čia šermukšnius valgys, tokia jų aitra! Svn (ž. aitra); Šermukščio uogos nesavuoju karčios Ml (ž. nesavuoju); Norėjau įduot [vaikui] šermukšnių su medum, ale žiaugčiot pradėjo, rėkia, kad apsi-vems Svn (ž. žiaugčioti)¹¹.*

Nuskintos uogos greit išsausėja, bet pastovėjusios ar gavusios šalčio pasidaro skanesnės: *Susenka šermukšniai greit nuraškyti Klt (ž. susekti); Ir šermukšniai, kai pasistovi, gardūs Sdk (ž. pastovėti); Prisisukam žiemą su žiberklēm uogų nuo šermukšnio i valgom Vdš (ž. žiberklės).*

Kitoks skonis skiepyto šermukšnio uogų: *Skiepyto šermukšnio uogos saldžios Všk (papild. ž. šermukšnis).*

Kai kurie informantai pabrėžia, kad, nepaisant nemalonaus skonio, šermukšnių uogas mėgsta ir gali jų suvalgyti daug: *Suvalgiau burnaprausį bliūdą šermukšnių Km (ž. burnaprausis).*

Iš šermukšnių spaudžiamos sultys, verdamas sirupas, daromas midus, raugiamas vynas, žiemai uogos džiovinamos, jomis šeriamos net kiaulės, kad būtų ramesnės¹²: *Šermukšnių sunkas virina su baltaisiais batvinais ir tą cyrupą ėda su duona Šts (ž. cyrupas); Šermukšnio uogos labai apkibę, vyną spaudžia iš jų Brb (papild. ž. šermukšnis); Šermukšliū, to šermukšlinio vyno tura DūnŽ (ž. šermukšlinis); Šermukšninis midus rš (ž. šermukšninis); Iš šermukšnių ir uogienę galima virti, tik cukro daug*

11 Iš tiesų švieži šermukšnio vaisiai, jeigu jų valgoma daug, gali sukelti vėmimą (Gudžinskas, Balvočiūtė 2007: 131).

12 Plačiau apie šermukšnio vaisių maistines savybes ir jų perdirbimą namų sąlygomis žr. Navys 2001: 110–114.

reikia Všk (papild. ž. šermukšnis); Šermukšnių uogienė gardu ir sveika Skp (papild. ž. šermukšnis); Žiemai turiu rankovę šermukšnių (ant lazdos sukabinėtų šermukšnių kekių) Dbč (ž. rankovė); Prisivainikavau cebulių, česnaky, šermukšnių žiemai Rt (ž. prisivainikuoti); Į sulą dėjo pernykščių šermukšnių džiovintų Šts (ž. šermukšnis); [Reikia] penėt šermukšniais – bus rami kiaulė Mrc (ž. šermukšnis)¹³.

Šermukšnių vaisiai rudenį ir žiemą tampa pagrindiniu daugelio paukščių ir žvėrelių¹⁴ maistu (Брем 2004: 745; Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 361). LKŽe randame ne vieną dešimtį tai patvirtinančių iliustracinių sakinių: *Atlėkė raudonpiločių būrys ir nusileido ant mūsų šermukšnio* Lpl (ž. raudonpilvė); *Kėkštai ima ir apgeria* (aplesa) šermukšnius Vrnv (ž. apgerti); *Spalio viduryje šermukšnių uogas apninka kuoduotųjų svirbelių pulkai* sp (ž. svirbelis)¹⁵; *Strazdai rudenį šermukšnius nulesa* Gdr (ž. šermukšnis); *Varnos daugiausia renka šermukšnes* Dv (papild. ž. šermukšnis); *Ažuolai, šermukšniai, ievos ir puteliai taip pat vaisių nešė, kuriuomi jau žmonys, jau paukščiai maitinos* S.Dauk (ž. putelis); *Paukščiai nurinko* (nulesė) šermukšnio uogas Ėr (ž. nurinkti).

Kaip matyti, žodyno iliustraciniai pavyzdžiai rodo, kad šermukšnio vaisius lietuviai vertino ir gana plačiai juos naudojo namų ūkyje.

VAISTINĖS ŽIEDŲ IR VAISIŲ SAVYBĖS

Kaip maistinis gydomasis augalas šermukšnis Europoje buvo žinomas jau viduramžiais. Šermukšnio vaisiuose yra vitaminų C, P ir K, provitamino A, jodo, cukraus, obuolių rūgšties, rauginių, karčiųjų ir mineralinių medžiagų, organinių rūgščių (Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 360; Skliarevskis 1985: 135). Mūsų liaudies medicinoje vaisių nuoviras vartojamas kraujavimui stabdyti, prakaitavimui skatinti, viduriams laisvinti, plaučių ligoms ir reumatui gydyti. Žievės nuoviras pasižymi sutraukiamosiomis savybėmis, juo gydomas viduriavimas, kai kurios infekcinės ligos. Žiedų ir lapų antpilas laisvina vidurius, skatina šlapimo skyrimąsi, lengvina atsikosėjimą (Gudžinskas, Balvočiūtė 2007: 130; Navys 2011: 107; Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 361). LKŽe minima, kad žmonės skabo šermukšnio ūglius, skina žiedus ir vaisius sau vaistams

13 Šermukšnių vaisiai kaloringumu prilygsta bulvėms, o maistingumu jas gerokai pranoksta, todėl rekomenduojama jais lesinti vištas, šerti kiaules. Pridėjus į jovalą šermukšnio vaisių, kiaulės tampa labai ėdrios ir sparčiai auga. Kai kurių šermukšnių šakelės yra geras pašaras ožkoms ir triušiams (Navys 2001: 108; Rautavara 1985: 126).

14 Lotyniškas paprastojo šermukšnio rūšies vardas *aucuparia* reiškia „vilioti paukščius“. Taip rūšis vadinama todėl, kad gražiomis augalo uogomis paukščių gaudytojai viliodavo paukščius (Skliarevskis 1985: 135; Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 359). Šermukšnio vaisiais, lapais ir ūgliais miškuose maitinasi kanopiniai žvėrys ir medžiojamieji paukščiai (Navys 2001: 106).

15 Svirbeliai ne tik lesa šermukšnių obuoliukus, bet ir platina šermukšnių sėklas (Navys 2001: 106).

ar parduoti: *Šermukšliaus augumeliai nuskabyti* Klk (ž. *nuskabyti*); *Šermukšnio vaikų priraškyta* Kli (ž. *šermukšnis*); *Visus šermukšnius išlaužė parduot* Klt (papild. ž. *šermukšnis*).

LKŽe iliustracijos rodo, kad vaistinių savybių turi augalo žievė, žiedai ir vaisiai, iš kurių verdama arbata: *Gelsva yra šermukšlių arbata* Grd (ž. *šermukšlis*); *Šermukšnio žiedų parinkdavom, turėdavom* [vaistams] Alz (papild. ž. *šermukšnis*). Šio augalo preparatai gydo įvairiausias ligas: *R ū g š t i e s t r ū k s t a, gera šermukšlių arbatą* Krš (ž. *šermukšlis*); *R ė m u o kad tvilko, gerk qžuolo žievės, šermukšnių ir viešnių žievės suvirintas* Šts (ž. *tvilkyti*); *Žievių šermukšnio prisiskutu – nuog s k r a n d ž i o tai vaistai* Dg (ž. *žievė*); *Prisplėšiau skūrų šermukšnio, n u o v i d u r i ū gerai* Klt (ž. *skūra*); *Kai v i d u r i a i k i e t ū s, sukramtyk ir praryk šermukšnio uogų* Krč (papild. ž. *šermukšnis*); *Jeigu s u s l o g u o j i, tinka šermukšnių žiedai* Krž (ž. *susloguoti*); *Šermukšlių žiedų suvirinu n ū s l o g ū* Grd (ž. *šermukšlis*); *Šermukšnio žiedai n u o k o s u l i o* Dgč (ž. *šermukšnis*); *Šermukšnio nuovirai buvo geriami s l o g u o j a n t, k o s i n t* Šr (papild. ž. *šermukšnis*); *N u o p e r š a l i m o padeda šermukšnių šakelių ir uogų nuoviras su medum* Dgč (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšnio žiedai y[ra] vaistai s u k i n i u o* (nuo galvos sukimosi, svaigulio) Grg (ž. *sukinys*); *Man šermukšnių žiedų privirė, rodžios, su medum, kap sirgau k r u v i n e* Pv (ž. *šermukšnis*); *Rūtų ir šermukšnių žiedų virdavo n u o z a p a l e n i j o s* (plaučių uždegimo) Pšš (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšniai n u o k e p e n ū, n u o i n k s t ū* Všk (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšnė – n u o g g e l t o s uogos* Pls (ž. *šermukšnė*); *N u o d r u g i o* [vaistas] – *pavėjuot šermukšnio šakele* Dglš (ž. *pavėjuoti*); *Berniokas sako, i š s i t r i n k š e r m u k š n i u g a l v a, tai bus labai gražūs plaukai* Kp (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšnį šutina ir vartoja moterys n u o g s a v ū l i g ū* LTR(Onš) (ž. *šutinti*); *Šermuliai irgi n u o v i s k o, juos verda ir valgo, viską gydo* Vlk (papild. ž. *šermulis*).

Šermukšnio gydamosios savybės atsiskleidavo ir pirtyse: *Po įvairių ligų ir sveikatos reikalui pirtis kūrėti baigdavo qžuolinėmis ir šermukšninėmis malkomis* LE (papild. ž. *šermukšninis*).

Taigi, kaip matyti iš gausių pavyzdžių, šermukšnis kaimo vaistininkystėje buvo plačiai taikomas kaip racionali gydymo priemonė. Žodyne rasti duomenys sutampa su botanikų ir liaudies medicinos žinovų pateiktais faktais.

MITINĖS AUGALO SAVYBĖS

Kaip jau buvo minėta, kartu su kitais vaisingais medžiais, lietuviai šermukšnį garbino kaip medį, kurio bijančios visokios piktosios mitinės būtybės. Norberto Vėliaus teigimu, „šermukšnis savo mitologine prasme buvo artimas dangaus dievui Perkūnui

ir jam paskirtam ąžuolui“ (Vėlius 1983: 118)¹⁶. Šermukšnis buvo garbinamas ir dėl savo gydomosios galios, ir kaip šventas augalas, nukreipiantis nuo žmogaus nelaimės, piktašias dvasias, blogą žvilgsnį. Jo augalinis ornamentas gali žmogų apsaugoti nuo blogio (Dundulienė 1990: 154–155). Tikėta, kad šermukšnyje gyvenanti dievybė, todėl šermukšniui priskiriama nepaprasta magiška galia (Dundulienė 2008: 73). To tikėjimo atspindžių randama ir mūsų poezijoje: *Po šermukšniu dievai pavargę sėdi. Gali jų pasiklaust, ko nežinai* J. Marcin (papild. ž. *šermukšnis*). Kaip kelią užtverianti, įėjimą uždaranti ir apsauganti nuo raganavimo priemonė šermukšnis figūruoja daugelio Europos tautų sakytinėje tradicijoje ir papročiuose (Trimakas 2008: 126; taip pat žr. Rautavara 1985: 125). Tai gali būti siejama ir su raudona šermukšnio vaisių spalva, kuri kelia asociacijų su ugnimi, t. y. šviesa¹⁷. Lietuvių liaudies mįslėse šermukšnis prilyginamas ugniai: *Viršuj medžio ugnė dega* (šermukšnis). Taigi ir Joninių nakties apeigose ratui apsibrėžti naudota šermukšnio lazda gali būti laikoma ugnies simboliu. Pažymėtina, kad šiai mįslei įminti yra ir kitas žodis: *Viršuj medžio ugnė kūrinasi* (saulė). Dėl to galima daryti prielaidą, kad šermukšnio šventumas buvo susijęs su saule, kurios reikšmė per Jonines ypatinga – tiek daug simbolių ugnių ją išreiškia (laužai ant kalnų, fakelai medžiuose ir ant karčių), jog visas ugnis, magiškai naudotas apsaugoti prie paparčio, būtų galima priskirti saulės simbolikai (Usačiovaitė 2004: 142)¹⁸. Apskritai tradicinėje etninėje kultūroje šviesa simbolizuoja gėrį, palaimą, dieviškąjį pradą. Daugelis mitologinių personažų tradiciškai bijo ir vengia šviesos, ypač bažnyčioje pašventintos graudulinės žvakės (Jasiūnaitė 2010: 153). Šviesa visame pasaulyje yra dievybės, dvasinio pradmens, nematerialumo, sielos simbolis. Krikščionybėje išganytojas įkūnija „pasaulio šviesą“, o raudona liepsnos ir kraujo spalva tradiciniame krikščionių mene buvo Kristaus ir kankinių aukojamo kraujo simbolis¹⁹. Tikėta, kad ji apsaugo nuo pavojų (Biedermann 1998: 352, 423; Becker 1995: 211, 274).

16 N. Vėlius mini įdomų Mačiučių kaime užrašytą paprotį: seniau žmonės išsirinkdavę miške koki nors medį, paprastai – šermukšnį arba erškėtį. Tą medį prižiūrėdavo, nelaužydavo, nedegindavo iki savo mirties. Atsitikus nelaimei eidavo prie jo ieškoti paramos (Vėlius 2012: 369).

17 Kaip metaforinė ugnis reiškiasi kultūriniais klodais, figūratyviaisiais pavidalais slėpdamasi už augalų, bet atpažįstama iš būdingų požymių (raudonos žiedų arba vaisių spalvos, kvapo ir pan.), žr. Vaitkevičienė 2001: 12.

18 Kiek anksčiau panašią mintį buvo išsakęs ir N. Vėlius, teigęs, kad šermukšnio vartojimas tipiškiausias saulės šventės – Joninių – metu rodo, jog šis medis „mūsų liaudies tradicijose buvo siejamas su dangiškaisiais dievais, visų pirma su saule, ir todėl buvo priešingas chtoniškiesiems gaivalams“ (Vėlius 1983: 119).

19 Kitokia raudonos spalvos simbolika vyravo viduramžiais. Ilgą laiką ši spalva buvo laikoma tiesiogine baltos spalvos priešingybe, todėl velnias dažnai būdavo vaizduojamas raudonas arba raudonplaukis (Pleij 2010: 29). Mūsų tautosaka ir etnografinė medžiaga leidžia teigti, kad raudona spalva lietuviams (kaip ir daugeliui kitų indoeuropiečių) buvo vidurinė priešpriešos *juoda–balta* spalva. Tarpinę raudonos spalvos padėtį rodo ir tai, kad vienoje pasaulio gentyse ji laikoma priešprieša baltai spalvai, o kitose – juodai (Vėlius 2012: 35).

LKŽe randame gausybę iliustracijų, kuriose kalbama apie š e r m u k š n i o a p s a u g i n ė f u n k c i j ą. Pirmiausia šermukšniai a p s a u g o n a m u s i r ž m o g ū n u o visokių piktųjų dvasių: *Reik namuose turėti rimbą iš pleiskių atžagariai nuvytą prie šermukšninio rimbakočio: r a g a n o s j tą namą neateis* BsMtI75 (ž. *rimbakotis*)²⁰; *Tai vyrai ėmė ją (r a g a n ą) pliušyti šermukšninėmis ir karklinėmis lazdomis* LMD(Šd) (ž. *pliušyti*); *Kad n e a p r a g a n o t ū, kišenių reikia nešioti šermukšnio šakelę* LTR(Šil) (ž. *apraganoti*); *Įsikišk kešenėn šermukšnio šakelę, tai apsaugos nuo r a g a n i ū kerejimo* LTR(Km) (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšnis v e l n i q išvoys iš namų* LnkV (ž. *šarmukšnis*); *Reik su šermukšniniu medžiu, kaip siekiant su ranka, ratą apskui save apskrieti* (apibrėžti aplink) LMD(Sln) (ž. *apskrieti*)²¹; *Nuo apstojimo p i k t ū d v a s i ū apsgint reikalingas šermukšnis* LTR(Slk) (ž. *apstojimas*); *Buvo tikima, kad šermukšnio dėl jo karpytų lapų bei raudonų uogų bijančios p i k t o s i o s d v a s i o s ir raganos rš* (ž. *tikėti*); *Nuo p i k t ū d v a s i ū atsiginti tinka šermukšnis* LTR(Žgč) (ž. *tikti*); *Reikia, kad būtų šermukšninė lazda, šermukšninė lazda a i t v a r a s mušti, jei kita – nemačys* Sld (papild. ž. *šermukšninis*).

Ypač šermukšnio l a z d o s b i j o v e l n i a s (žodyno iliustracijose dar vadinamas *biesiuku, ponaičiu, ponaičiuku*). Tokia lazda jį reikia mušti per pečius, galvą ir kitas vietas. Velnias atstovauja mitologinio Pasaulio medžio apačiai – chtoniškajai daliai, tad siejamas su anapusiniu mirusiųjų pasauliu. Jis yra priešprieša dangui, saulei, dienai, baltai spalvai (Kargaudienė 2004: 81), todėl ir bijo raudonos šermukšnio uogų spalvos, simbolizuojančios šviesą, saulę. Etiologinėse sakmėse aiškinama, jog velnias todėl bijo šermukšnio, kad negalėjęs ištarti jo vardo, buvęs smarkiai primuštas šermukšnine lazda ir pan. (Vėlius 1983: 119). Žodyne randame kelias dešimtis

.....

- 20 Senovėje žinota daug burtų ir prietarų, kaip apsisaugoti nuo raganų. Populiarus tikėjimas, kad raganas atbaido šermukšnio šakelė (Vėlius 1977: 227). Ukrainoje namuose taip pat laikydavo pakabintų šermukšnio šakų norėdami apsisaugoti nuo raganų (Гольцман 1996: 301).
- 21 Šermukšnis ypač dažnai minimas Joninių nakties papročiuose, sakmėse apie paparčio žiedo ieškojimą. Tokių pasakų ir sakmių pavyzdžių galima rasti ir Mato Slančiausko pasakų ir sakmių rinkiniuose (žr. ŠLSA 1975: 146; ŠLSP 1985: 109), kurių medžiaga taip pat patekusi į LKŽe. Apie Žagarę tikėta, kad Joninių naktį raganos kaip su ožkų dantimis nukramto šermukšnių metūges. Ypač paplitęs tikėjimas, kad ieškant paparčio žiedo šermukšnine lazda reikia apibrėžti aplink save magišką ratą. Jis apsaugosias nuo piktųjų dvasių (Balys 2013: 220, 223–224, 254; Trimakas 2008: 125). Apsaugai nuo piktųjų dvasių dar naudota graudulinė žvakė ir pastoracinė lazda. Šermukšnio lazdos reikšmingumą lėmė tradicinis liaudies tikėjimas, kad šio medžio bijančios piktosios dvasios, o galbūt ir uogų raudonumas, sietinas su ugnimi (Usačiovaitė 2004: 142). Įdomi yra šermukšnio ir paparčio paralelė: latvių mitologinėse dainose dainuojama, jog stebuklingą Joninių rytą Saulė pasipuošia kaip nuotaka vainiku, nupintu iš raudonų paparčio žiedų (Gimbutienė 2002: 103). Lietuvių sakmėse paparčio žiedo išvaizda nusakoma beveik taip pat: jis raudonas, panašus į ugneliukę, kibirkštį, žariją – ugninės substancijos (Usačiovaitė 2004: 152). Abu mitinius augalus – papartį ir šermukšni – sieja raudona žiedų ir vaisių spalva, o sudėtiniai, neporomis plunksniški šermukšnio lapai labai panašūs į plunksniškus dantytus paparčio lapus. Šermukšnio šakos Joninių šventės apeigose naudotos ir Latvijoje (Šmitas 2004: 135).

ilustracijų, kuriose kalbama apie velnio pėrimą šermukšnine lazda: *Juk velnias bijo šermukšnio* Sd (ž. šermukšnis); *Šermukšnis gi jau nuo velnių daugiausia apsiginti* Sld (papild. ž. šermukšnis); *Senis tada išpjovė šermukšninį mušinyką* (lazdą ritiniui mušti) *ir pamokė vaikus. Sako: – Kai ateis tas ponaičiukas ritulio muštų, tai jūs jam šituo mušinyku par pečius* LTR(Dkk) (ž. mušininkas); *Kaip rėš su šermukšnio lazda per galvą – ponaitis suriko ir nusibaigė* Všk (ž. rėžti); *Ale velniui kailį išvaškuoti tik dar meilyjo, todėl davė geriausią, seniausią rodą; kožnas turėjo po gerą drūtą šermukšlinę lazdą pasiimti* LTR (ž. išvaškuoti); *Pagavęs apipliusijo ponaičiuką šermukšnėmis* SI306 (ž. apipliusyti); *Pradėjo plakti biesiuką su šermukšliniu kuziu* TDrVII119(Krg) (ž. šermukšlinis); *Velnias, su šermukšniu suduotas, bėg į šalį* BsMtII10(Sln) (ž. šermukšnis)²². Lietuvių pasakojamojoje tautosakoje minima, kad dar geresnė yra dviguba apsauga nuo velnio: ant šermukšnines lazdos reikia išpjaustyti kryžių ir tokia lazda mušti velnią. Taip pat sakmėse sakoma, kad velnią mušti reikia vienąsyk, bet labai stipriai, kartais – kad atžagaria ranka. Taip pat tikėta, kad derlių nuo įvairių blogųjų jėgų apsaugos smulkinta šermukšnio mediena, sumaišyta su grūdais (Miliauskaitė 2008: 21–22, 34), tačiau LKŽe tekste tokie retesni šermukšnio maginių galių faktai nėra fiksuoti.

Šermukšniu žmogus ginasi nuo *l a u m i ū* ir *l a u m i u k ū*: *Laumiuką reikią mušti šermukšnine rykšte ant kryžkelės* (flk) rš (ž. šermukšninis)²³; *Sloginimo dėl jis labai guosdavos ir atsivalnyt meilydamas šermukšnės medžio, kaip pagirtą vaistą prieš laumes, ant priegalvio užsidėdavo* BsMtII203 (ž. atvalnyti). Mitologinėse sakmėse minima, kad šermukšniniu kamščiu stebulėje galima įkalinti turtus nešantį aitvarą ar kaukus; pasakose herojus šermukšniniu pagaliuku medyje užkala nelaimę arba giltinę (ten pat: 27, 42), tačiau žodyne tokie tautosakos faktai nefiksuoti.

Tradiciiniame Lietuvos kaime šermukšniais nuo įvairių kerėjimų *a p s a u g o - d a v o* ir *n a m i n i u s g y v u l i u s*. Dažniausiai šis medis *a p s a u g o k a r v e s* nuo įvairių piktųjų dvasių. Per Jonines (rečiau – Kūčių vakare) šermukšniais apipinamos tvartų durys, karvių ragai, šio medžio šakomis nubraukiamos ir pačios karvės, kad nebūtų apkerėtos laumių, raganų ar velnių²⁴. Kad nepasigadintų karvių pienas, Veliuonos apylinkėse pirmos Velykų dienos rytą karvės melžiamos per šermukšnių šakeles (Balys 2013: 144). Sakmėse nurodoma dar daugiau apsisaugo-

22 Šermukšnio prisireikia ir velniui susidūrus su Perkūnu. N. Vėliaus teigimu, tik nedaugelyje sakmės „Perkūno persekiojamas velnias ieško žmonėse priedangos“ variantų velniui pavyksta nuo Perkūno išsigelbėti. Žmogus jį paslepia butelyje, kurį užkemša šermukšniniu kamščiu (Vėlius 2011: 408).

23 Tikėjimai, kad laumės laumiukais pakeičia tyčia ar netyčia laukuose paliktus kūdikius, buvo labiau paplitę Suvalkijoje, Rytų Prūsijoje ir Dzūkijoje. Sakmėse pasakojama, kad žmonės, norėdami susigrąžinti pavogtąjį kūdikį, laumiuką muša šermukšnine rykšte ant kryžkelės ar mėšlyno, ant slenkščio, po lašais, saulei nusileidus ir kt. (Vėlius 1977: 103).

24 Sakmės ir tikėjimai apie raganas, per Jonines atimančias karvėms pieną, paplitę gana plačiai (Vėlius 2011: 213). Bronislavos Kerbelytės duomenimis, susisteminti 128 variantai tokių siužetinių lietuvių sakmių (Kerbelytė 2011: 256).

jimo priemonių. Pavyzdžiui, kad raganos neatimtų karvių pieno ir iš viso gyvulių nepagadintų, į ragą įleidžiama gyvsidabrio ir užkalama šermukšniniu kuolu (Vėlius 2011: 214). Tokio tikėjimo pavyzdžių gausu ir LKŽe iliustracijose: *Šermukšliais reik duris užpyti, kad karves nesuraganotų* [per Jonines] Dov (ž. užpinti); *Py mūsų liubėjo kitą kartą Jono naktį tvartus apkaišioti sū šermukšliais, ka laumės neitų į vidų* (priet.) Dov (ž. šermukšlis); *Ant švento Jono reik apkaišyti kūtę su šarmukšliais, kad vel[nia]s neįlįstų* LTR(Akm) (ž. šarmukšlis); *Mama tujau šermukšnij kiša už durų, ka čerauninkė neįeitum, pieną nepaviliotum* Sd (ž. pavilioti); *Kūtę apkaišios su šermukšniais, laidarius karklais, ka jau neįeitum laumė* Yl (papild. ž. šermukšnis); *Apkaišė šermukšnių lapais duris, kad kas neapraganautų* Dkš (ž. apraganauti); *Kad laumė spauda* (smaugia, dusina) *karvę, tai reikia karvei tarp ragų iš šermukšnių surištą šluotą pyrišti* Rsn (ž. spausti); *Tomis pačiomis [šermukšnio] šakomis nubraukiamos ir karvės, kad jokie žyniavimai (kerėjimai) joms nepakenktų ir jos duotų daugiau pieno rš* (ž. žyniavimas); *Kūčių vakare tvartų duris reikia užkišti su šermukšniu* LTR(VI) (papild. ž. šermukšnis). Buvo tikima, jog, užkišus už tvarto durų šermukšnio šakelę, Joninių naktį ateinančios karvių melžti raganos ims skaičiuoti smulkius šermukšnio lapelius. Jų daug, tad kol suskaičiuoja, tai ir saulė pateka (Kulakauskienė 1999: 113). Apie Alytų tikėta, kad šermukšnio šakelės raganoms smirdi, todėl jos neinančios į tvartus (Balys 2013: 215)²⁵. Maginių savybių turi ir šermukšnio žiedai: *Šermukšnių žiedus sudžiovinti ir duoti karvei po turėjimo – niekas pieno nesugadins, nepakerės* LTR(Rs) (ž. turėjimas). Su magija siejami ir šermukšnio vaisiai. Šio medžio uogų – rutuliškų obuolėlių – viršūnėlė yra tarsi suveržta penkiomis mažomis susikertančiomis vagelėmis. Iš pirmo žvilgsnio tos susikertančios vagelės primena mažą kryžiuką, o kryžiukai ir saulutės, kaip žinoma, yra aiškūs dangaus, ugnies simboliai (Vėlius 2012: 40), kurių vengia piktosios dvasios²⁶. Latviai, norėdami apsaugoti gyvulius nuo lietuvenų (t. y. piktyjų dvasių), dažnai vartoja tokias pat arba panašias priemones, kaip ir lietuviai nuo laumių, velnių ir raganų, kai šie vargina gyvulius, – muša piktąsias dvasias šermukšnine lazda (Vėlius 2011: 124). Latvių mokslininko Pėterio Šmito teigimu, šermukšnio kultas kildintinas ne iš latvių pagonybės laikų mitų, o veikiausiai prigijęs kartu su krikščionybe. Kaip jau minėta, šermukšnio „uoga – su kryžiuku“. Be to, kai kuriose latvių liaudies pasakose šermukšnis esąs Piloto medis, iš jo buvęs padarytas Kristaus kryžius, o toks siejimas, be abejo, ateina iš krikščionybės (Šmitas 2004: 218). Įdomu, kad šermukšniais karves nuo raganų saugojo ir keltai (Verseckas 1998: 19).

25 Iš tiesų smirdi ne šermukšnio šakelės, o žiedai (Ragažinskienė, Rimkienė, Sasnauskas 2005: 359). Stiprų, slegiantį žiedų kvapą sukelia alkaloidas trimetiloaminas (Rautavara 1985: 125). Panašiais baltais žiedais žydi ir putinas su šėivamedžiu (jo sutrinti lapai taip pat nemalonus kvapo). Visi šie augalai naudoti velniui ar kokiai kitai piktajai dvasiai išvaryti, ligos sukėlėjui nubaidyti (Balsys 2006: 78).

26 Plg. latvių liaudies dainą: *Lai bij laiks, kāds būdamis, / Es kadega ēniņā: / Kadegam, sērmokšlam / Krustiņš ogas galiņā*. [‘Tegu oras koks buvęs, / Aš kadagio paunksmēj: / Kadagio, šermukšnio / Uoga – su kryžiuku’] (Šmitas 2004: 204).

Nuo laumių šermukšnis apsaugo ne tik karves, bet ir kitus naminius gyvulius (arklius, avis): *Kad laumės ant arklių neįotum, liuobėjo pyrišti arkliaus šermukšlės šaką* Prk (ž. šermukšlė)²⁷; *Kai jau nustveria šitas laumes kerpant avis, tai šermukšnine lazda mušdavo* Sld (papild. ž. šermukšninis)²⁸; *Tai šermukšnine lazda kai pradėjo jom* (laumėms) šerti, *tai atliko ir oilnos* Sld (papild. ž. šermukšninis).

Mitines šermukšnio savybės rodo šio medžio galia paversti žmogų vilkolakiu arba vilkolakį atversti žmogumi: *Piemenį vilkolakiu paverčias kerdžius, liepdamas jam verstis per žemėn sukaltus šermukšnio kuolelius* MLTEIII759 (ž. šermukšnis); *Jeigu pamatei kai kur šunalotą, tai greit čiupk šermukšninę kuoką ir šerk atažagaria ranka, tai atvirs vėl žmogum* LTR(Kp) (ž. šunalotas).

Šermukšnis dėl savo maginių savybių lydi žmogų nuo pat gimimo iki mirties: *Taigi Praisynių geldelė buvo ištrinama druska, ja apibarstoma aplink, apkaišoma duona, apvedama šermukšniu, apžegnojama* LEXXIII507 (ž. apžegnoti)²⁹; *Būd[av]o, kaip ženinas, tai šermukšnio ženykui (jaunikiui) kišeniun deda, uogų ir lapelį kokį įdeda [kad neapčėravotų] Kb* (papild. ž. šermukšnis)³⁰. Pasakose ir sakmėse šermukšniniu kuolu perveriama numirėlio širdis: *Įdėjo į grabą, tas sūnus tuoj su šermukšninem vytim kryžkryžiais surišo* (ps) Sln (ž. šermukšninis)³¹; *Tada žmonės atidarė grabą, pervėrė numirėlį šermukšniniu kuolu ir palaidojo nabašnyką miške* SI332 (ž. perverti); *Kad mane įdėję į grabą su šermukšninem vytims kryžkryžiais surište ir par aukštą [medį] pro drevę įkište, tai aš ir nebegalėsiu pareiti namo* LMD(Žg) (ž. vytis)³².

Etnologiniai šaltiniai ir šiame skyrelyje aptarta iliustracinė medžiaga rodo, kad šermukšnis daugiausia buvo reikalingas veiksmo magijai³³. Kaip matyti iš pavyzdžių, vieni veiksmai su šermukšniu atliekami tik tam tikru metų laiku (per kalendo-

27 Kad laumės arklių neįodytų, reikią juos nuplakti šermukšniniu žagaru arba surišti kryžių iš šermukšnio šakų ir pritvirtinti prie tvarto durų (Vėlius 2011: 111).

28 Tikėjimai, kad laumės kenkia gyvuliams (kerpa avis, jodo arklius), mažai tepaplitę. Sakmės, atspindinčios tokius tikėjimus, sudaro tik penkis procentus visų lietuvių liaudies sakmių apie laumes. Iš šios grupės kiek populiariesnis siužetas apie laumių kerpamas avis. Žmogus, pastebėjęs iš nakties nukirptas avis, eina ją saugoti pasiėmęs „grabnyčinę“ žvakę arba šermukšnio lazdą (Vėlius 2011: 110; apie kitas laumių veiklos sritis žr. Gimbutienė 2002: 48–52).

29 Kaip teigia Pranė Dundulienė, šermukšnio rykštėmis moterys mušdavo vaiką, kuris ilgai nevaikščiodavo, nekalbėdavo, nelipdavo iš lopšio, turėjo didelę galvą – buvo laumės pakeistas. Tada laumė atnešdavo pavogtą kūdikėlį, o laumiuką pasiimdavo (Dundulienė 1989: 139).

30 Germaniškuose kraštuose (pvz., Vokietijoje ir Anglijoje) manyta, jog nuo visų nelaimių galima apsaugoti įsidėjus į kišenę šermukšnio skiedrą ar šakelę (Trimakas 2008: 126).

31 Pasak N. Vėliaus, M. Slančiausko užrašytose pasakose daug senosios mitologijos ir religijos relikto, kurie būdingi tradicinių pasakų poetikai. Žmonės jose kontaktuoja su daugeliu mitinių būtybių (velniu, laumėmis, raganomis, burtininkais) (Vėlius 1974: 32), todėl savaiame suprantama, kad ir į žodyną patekęs ne vienas sakinyš iš M. Slančiausko surinktų pasakų, smulkiosios tautosakos ir kitų kūrinių, kuriuose ne kartą minimas šermukšnis.

32 Pasakose šermukšniniu kuolu perveriama ir mirusios raganos širdis (Miliauskaitė 2008: 35).

33 Plačiau apie lietuvių agrarinės magijos ženklus žr. Kulakauskienė 1999: 117–118.

rines šventes, pavyzdžiui, Jonines, Kūčias, svarbiais žmogaus gyvenimo tarpsniais – pirmą kartą prausiant kūdikį, tuokiantis ir pan.), kiti atliekami ištikus metus (mušant velnią, apsaugant raganų jodinėjamus arklius ir kt.).

Čia aptarti pavyzdžiai rodo, kad šermukšnis yra viena iš svarbiausių priemonių, norint apsaugoti nuo mitinių būtybių. Visoje pasakojamojoje tautosakoje šis medis taip pat dažnai minimas kaip mitinėms būtybėms grėsmę keliantis augalas (Miliauskaitė 2008: 67). Toks šermukšnio kultas buvo žinomas ne tik baltams, bet ir kitoms Šiaurės Europos tautoms, taip pat vakarų slavams, ukrainiečiams, baltarusiams, šiaurės vokiečiams (Dundulienė 2008: 73).

BŪSIMŲ ORŲ IR DERLIAUS SPĖJIMAI

„Lietuvių kalbos žodyne“ fiksuojama nemažai su šermukšniu susijusių įvairių spėjimų. Iš šermukšnio vaisių gausos spėjami orai³⁴. Dažniausi spėjimai – apie būsimą rudenį: *Kai daug šermukšnių uogų, būs lytotas ruduo* Slnt (ž. *ruduo*); *Jei rudenį daug šermukšnių, bus drėgnas ruduo* LTR(Žg) (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšniai raudoni, gausu uogų, bus lietingas ruduo* Plt (papild. ž. *šermukšnis*); *Kad kokį metų šermukšlės daug žiedų tura, lytotas metas būs* LTR (ž. *šermukšlė*); *Labai daug šermukšnių žydi – bus lietus ir lietus* Žl (ž. *šermukšnis*); *Jei nėra šermukšnių rudenį, nebus ir lietaus* Krč (papild. ž. *šermukšnis*).

Šermukšniai padeda atspėti ir būsimos žiemos orus: *Jei daug šermukšnių, tai bus gili žiema* Sd (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšniai vėlai sužydo, rudenį bus šilta ir žiema da[r] negreit ateis* Dgč (papild. ž. *šermukšnis*); *Šermukšnių daug užaugo, tai bus lietinga rudenį ir šalta žiemą* Dgč (papild. ž. *šermukšnis*).

Mažiausiai spėjimų apie vasaros orus: *Jei šermukšniai labai žydi, bus lietinga vasara* LTR(Auk) (papild. ž. *šermukšnis*); *Jei šermukšniai labai žydi, bus šlapia vasara* Žb (papild. ž. *šermukšnis*).

Iš šermukšnių gausos spėjamas ir būsimas derlius: *Kad šermukšlių daug yr, tad ir daug ropių tąmet* Prk (ž. *šermukšlis*); *Jei ant šermukšnių nėra uogų, tai nėra bulvės tąmet neužderės* LTR(Šil) (ž. *šermukšnis*); *Jei šermukšniai gražiai žydi, bulvės gerai dera* rš (papild. ž. *šermukšnis*); *Jei šermukšnių žiedų daug yra, tai ir bulbų turės būt* Šlvn (papild. ž. *šermukšnis*); *Linus reikia sėti, kada žydi šermukšnis i treinė* LTR(Tvr) (ž. *treinė*); *Jei ant šermukšnio mažai uogų, tai, žinokit, mažai grūdų bus* Snt (papild. ž. *šermukšnis*).

Šiame ir ankstesniame skyriuje aptarta iliustracinė medžiaga rodo, kad dauguma su šermukšniu atliekamų maginių veikslių (velnio mušimas, raganų atbaidymas

.....
34 Visi spėjimai paremti vaisių derliumi arba nederliumi, nors botanikai teigia, kad šermukšniai labai gausiai dera kasmet. Nuo medžio galima priskinti net iki šešiasdešimt kilogramų uogų (Obelevičius 2000: 35).

ir pan.) yra susiję su dabartimi. Su ateitimi siejami tik orų ar derliaus spėjimai. Pagal naudojimo tikslą šermukšnio magija skiriama į dvi grupes: apsauginę (saugo žmogų, jo namus ir gyvulius nuo piktųjų dvasių) ir meteorologinę (padeda atspėti būsimus orus ir derlių).

ŠERMUKŠNIS ŽODYNE MINIMOSE LIAUDIES DAINOSE

N. Vėliaus teigimu, rytų baltų arealo dainose (t. y. Dzūkijoje ir rytų Lietuvoje) šermukšnis minimas keliolikoje dainų tipų (čia paplitusios ir etiologinės sakmės, aiškinančios, kodėl velnias bijo šermukšnio). Toks šio medžio populiarumas aiškinamas stipresniu dangiškųjų dievų kultu šiame areale (Vėlius 1983: 128). Kaip rodo LKŽe medžiaga, dainose *šermukšnis* dažniausiai mažiųjų formų. Paprastai minimas greta kitų medžių, dažniausiai lyginamas su putinu³⁵, rečiau – su obelimi: *Putins augo su šermukšniu ... katras katrą prasiaugo* NS70 (ž. *praaugti*); *Klausė putinas par šermukšnij, oi, kada mudu užaugsimė, kresną stogelį ištiesimė* (d.) Srij (ž. *ištiesiti*); *Augo putinas žalioj girioj, o šermukšnelis pagirėje* LTR(Srj) (ž. *pagirė*); *Nuo putinėlio, nuo šermukšnelio pagiružiai raudoni, nuo bernužėlio, nuo šalberėlio antakužiai mėlyni* JV785 (ž. *pagirys*); *Nuo putinėlio, nuo šermukšnelio saldus medutis teka, nuo pikto vyro, nuo pijokelio galvelė pražiluoja*³⁶ LTR(Tvr) (ž. *pražiluoti*); *Šermukšneli, auki, auki, obelėle, dar palauki* (d.) Dkš (ž. *šermukšnis*).

Dainose kalbama ir apie šermukšnio kirtimą: *Imk, sūneli, aštrų karvelį* (kirvelį). *Pakirsk, sūneli, tą šermukšnelį* LTR(Vrn) (ž. *karvelis*). Mitologinėje tautosakoje į medį žiūrima kaip į gyvą būtybę. Jis turįs širdį ir sielą, verkiąs, jaučiąs skausmą. Sužalotam medžiui, kaip ir sužeistam žmogui, tekąs kraujas. Toks tikėjimas, paveldėtas iš totemistinės pasaulėjautos, išliko ilgus šimtmečius ir pasiekė net XIX a. pabaigą. Tai antropomorfinio mąstymo reliktas, kuriam būdingas žmogaus ir medžio tapatinimas (Dundulienė 2008: 16; Stundžienė 1999: 215); plg. iš Tverečiaus užrašytą dainą: *Pradė[jo] sūnelis šermukšnij kirstie, ir pratekė[jo] rusovs kraujelis in bernelio kojelių* (d.) ž. *pratekėti*). Apie Tverečių tikėta, kad šermukšniuose (ne tik gyvuose medžiuose, bet ir nukirstose ar nulaužtose šakose) gyvena stiprių kalvių vėlės (Vėlius 1983: 118; Dundulienė 2008: 68).

Šermukšnis – estetiškai patrauklus medis: pro jo viršūnę šviečia saulė, o po juo stovi mergelė ir pina kasas: *Pro šermukšnio viršūnelę skaisčiai švietė saulužėlė* LTR(Dkk) (ž. *pro*); *Po šermukšniu stovėjau, aš ilgas kaseles pynėjau* LTR(Tvr) (ž. *pynėti*).

35 Putinas lietuvių liaudies dainose turi Pasaulio medžio bruožų (Laurinkienė 1990: 65–66), tad šalia jo augantis šermukšnis irgi ne mažiau svarbus.

36 Liaudies dainose ypač dažnai medis ir jo gyvenimas gretinamas su žmogumi ir jo gyvenimu (plačiau žr. Slaviūnas 1947: 184; Dundulienė 2008: 9; apie gamtos ir žmogaus paralelizmą lietuvių liaudies dainose žr. Laurinkienė 1990: 139–150).

Liaudies dainose anyta prakeikia martelę, linki jai virsti šermukšniu: *Kad tu, mar-tele, šermukšniu stotum, kad tu, martele, iš ten negrįžtum* (d.) Prng (ž. stoti); *Kad tu, martele, iš tę negrįžtai, kad tu, martele, šermukšniu virstai* LTR(Auk) (ž. šermukšnis).

Kaip matyti iš pavyzdžių, lietuvių liaudies dainose šermukšnis dažniausiai siejamas su jaunais žmonėmis (Vėlius 1983: 122). Žodyno iliustracijose greta šio medžio paraleliai minima martelė, mergelė, sūnelis, bernelis.

IŠVADOS

Išanalizavus „Lietuvių kalbos žodyne“ pateiktus iliustracinius pavyzdžius su leksema *šermukšnis* matyti, kad čia sukauptų duomenų visiškai pakanka išsamiam šermukšnio vaizdinui sudėlioti. Akivaizdu, kad žodyne atspindėtos šermukšnio vaistinės ir maistinės savybės bemaž nesiskiria nuo minimų botanikos ar liaudies medicinos aprašuose. Žodyne pateikiama ypač daug iliustracinių pavyzdžių, kuriuose kalbama apie mitines augalo savybes. Šios iliustracijos taip pat neprieštarauja tautosakos ar etnografijos šaltiniuose fiksuotiems duomenims. Žodyno iliustracinė medžiaga su leksema *šermukšnis* leidžia sudėlioti tokį apibendrintą šio augalo vaizdinį. Šermukšnis – lieknas, ištakus medis, karpytais, skiautėtais lapais, žydintis baltais (liaudies dainose raudonais) žiedais, vedantis nemalonaus skonio (aitrius, karčius, rūgščius) raudonus (rudus) vaisius, iš kurių spaudžiamos sultys, verdamas sirupas, daromas midus, raugiamas vynas, žiemai uogos džiovinamos, vaisiais šeriamos kiaulės, žiemą juos lesa paukščiai. Iš šermukšnio žiedų ir vaisių gausos spėjami vasaros, rudens ir žiemos orai, taip pat būsimas derlius. Medis auga girioje, pagirėje, lankos pakraštyje, pakelėje, pakalnėje, panemunėje, klonyje, skardžio šlaite ar netoli žmogaus namų, augdamas gožia kitus medžius, alina dirvą. Vaisinių savybių turi augalo žievė, žiedai ir vaisiai (jais gydomos peršalimo, kepenų, inkstų, skrandžio ir kitos ligos). Iš šermukšnio medžio drožiamos įvairios lazdos, meškerės, pakalos, žagrės ar plūgo verstuvės, rogių paklodai ir kt. Mitinio pasaulėvaizdžio kontekste šermukšnis iškyla kaip vienas iš svarbiausių augalų, lietuvių garbintas dėl savo gydomųjų savybių ir laikytas šventu dėl ypatingos magiškos galios. Tautosakos šaltiniuose ir LKŽe iliustracijose regime ypatingą šermukšnio poveikį mitinėms būtybėms: jis apsaugo žmogų ir jo namus nuo raganų, raganių, velnių, aitvarų, laumių, laumiukų ir kitokių piktųjų dvasių. Šermukšnio lazdos ypač bijo velnias. Šermukšnis nuo įvairių kerėjimų apsaugo ir naminius gyvulius (karves, arklius, avis). Mitines šio medžio savybes rodo ir jo galia paversti žmogų vilkolakiu ar vilkolakį atversti žmogumi. Akivaizdu, kad šermukšnis lydi žmogų nuo pat gimimo iki mirties. Straipsnyje aptarta medžiaga rodo, kad šis medis buvo daugiausia reikalingas veiksmo magijai (maginiai veiksmai su šermukšniu būdavo atliekami ištisus metus arba tik tam tikru metu).

ŠALTINIAI

- LKEŽ – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, prieiga per internetą: <http://etimologija.baltnexus.lt/?w=sora>.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno papildymų kartoteka*, prieiga per internetą: <http://lkiis.lki.lt/antra-kartoteka;jsessionid=9F6A0244F36E4135852E9B1B38C8ECD>.
- ŠLSA – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius ir Adelė Seselskytė, Vilnius: Vaga, 1975.
- ŠLSP – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius, Vilnius: Vaga, 1985.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 2013. *Lietuvių kalendorinės šventės: iš Jono Balio palikimo*, sudarė Ieva Paluikienė, Vilnius: Mintis.
- Balsys Rimantas 2006. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, doasios: nuo apeigos iki prietaro*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Becker Udo 1995. *Simbolių žodynas*, Vilnius: Vaga.
- Biedermann Hans 2002. *Naujasis simbolių žodynas*, iš vokiečių k. vertė Vilius Gibavičius... [et al.], Vilnius: Mintis.
- Dini Pietro U., Subačius Giedrius 1999. „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Kristijono Mentzelio indekse (1682): fitonimai“, *Archivum Lithuanicum*, Nr. 1, p. 11–37.
- Dundulienė Pranė 1989. *Pagonybė Lietuvoje: moteriškosios dievybės*, Vilnius: Mintis.
- Dundulienė Pranė 1990. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*, Vilnius: Mokslas.
- Dundulienė Pranė 2008. *Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Gimbutienė Marija 2002. *Senovės lietuvių dievės ir dievai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Gritėnienė Aurelija 2014. „Žibuoklės vaizdinys šiuolaikinėje lietuvių prozoje“, *Lietuvių kalba*, Nr. 8, prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=251>, [žiūrėta 2016-08-01].
- Gudžinskas Zigmantas, Balvočiūtė Jadvyga 2007. *Lietuvos vaistiniai augalai*, Kaunas: Šviesa.
- Jasiūnaitė Birutė 2010. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*: monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kargaudienė Aušrelė 2004. *Dievai ir šventieji lietuvių etnokultūroje*, Kaunas: Spaudos praktika.
- Kazlauskaitė Rūta 2010. „Žydinčios aguonos vaizdinys lietuvių poezijoje“, *Filologija*, Nr. 15, p. 53–70.
- Kazlauskaitė Rūta 2011. „Žydinčios vyšnios vaizdinys lietuvių poezijoje“, *Acta humanitara universitatis Saulensis*, Nr. 13, p. 440–455.
- Kazlauskaitė Rūta 2014. „Žydinčios saulėgražos vaizdinys lietuvių poezijoje“, *Res humanitariae*, t. XVI, p. 86–107.
- Kerbelytė Bronislava 2011. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Kravcova Liudmila 2013. *Šiuolaikinės rusų kalbos asmenis įvardijantys daiktavardžiai kaip pasaulėvaizdžio atspindys (pagal „XXI amžiaus aiškinamąjį rusų kalbos žodyną. Aktuali leksika“)*: daktaro disertacijos santrauka, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kulakauskienė Dovilė 1999. „Lietuvių agrarinė magija. XIX a. pabaiga–XX a. pirmoji pusė“, *Darbai ir dienos*, Nr. 11 (20), p. 95–119.
- Laurinkienė Nijolė 1990. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*, Vilnius: Vaga.

- Marcinkevičienė Rūta 2010. *Lietuvių kalbos kolokacijos*: monografija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Miliauskaitė Agnė 2008. *Medžiai lietuvių pasakojamojoje tautosakoje*: magistro darbas, [vadovė doc. dr. Gražina Kazlauskienė], Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Navys Evaldas 2001. *Šermukšnio (Sorbus L.) genties rūšys ir veislės Lietuvos sodininkystei ir miško ūkiui*, Vilnius: Vilniaus universiteto Botanikos sodas.
- Obelevičius Sigitas 2000. *Uogos*, Kaunas: Lututė.
- Pleij Herman 2010. *Karminas, purpuras ir mėlis: apie spalvas Viduramžiais ir vėliau*, iš nyderlandų k. vertė Antanas Gailius, Vilnius: Aidai.
- Ragažinskienė Ona, Rimkienė Silvija, Sasnauskas Valdas 2005. *Vaistinių augalų enciklopedija*, Kaunas: Lututė.
- Rautavara Toivas 1985. *Kam tinka augalai*, iš suomių k. vertė Stasys Skrodenis, Vilnius: Mintis.
- Renčys Sigitas 1999. „Augalų simboliai nūdienėje lietuvių lyrikoje“, in: *Augalų ir gyvūnų simboliai*: straipsnių rinkinys, sudarė Elvyra Usačiovaitė, (*Senovės baltų kultūra*, t. 5), Vilnius: Gervėlė, p. 281–304.
- Rubavičius Vytautas 2015. „Kultūra ir lietuvių strateginėje Lietuvos raidos vizijoje“, in: *Tapatumai, sąveikos, trauminės patirtys*, sudarė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, p. 11–29.
- Sabaliauskas Algirdas 1990. *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Skliarevskis Leonidas 1985. *Maistinių augalų gydomosios savybės*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.
- Slaviūnas Zenonas 1947. „Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose“, in: *Senoji lietuviška knyga*, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, p. 181–185.
- Stundžienė Bronė 1999. „Medžių simbolikos savitumas dainose“, in: *Augalų ir gyvūnų simboliai*: straipsnių rinkinys, sudarė Elvyra Usačiovaitė, (*Senovės baltų kultūra*, t. 5), Vilnius: Gervėlė, p. 215–236.
- Šmitas Pėteris 2004. *Latvių mitologija*, iš latvių k. vertė Dainius Razauskas, Vilnius: Aidai.
- Trimakas Ramūnas 2008. *Lietuvių liaudies medicina: etnografiniai ir folkloristiniai aspektai: XIX amžiaus pabaiga – XX amžiaus pirmoji pusė*: monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Usačiovaitė Elvyra 2004. *Augimo samprata senojoje lietuvių kultūroje*, Vilnius: Versus aureus.
- Vaitkevičienė Daiva 2001. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Valošnienė Irmanta 2006. *Rūtos semantika lietuvių folklore ir poezijoje*: magistro darbas, [vadovas prof. habil. dr. Stasys Skrodenis], Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Vėlius Norbertas 1974. „Matas Slančiauskas ir jo pasakos“, in: *Šiaurės Lietuvos pasakos*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius ir Adelė Seselskytė, Vilnius: Vaga, p. 9–36.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakai*, Vilnius: Vaga.
- Vėlius Norbertas 1983. *Senovės baltų pasaulėžiūra: struktūros bruožai*, Vilnius: Mintis.
- Vėlius Norbertas 2011. *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, parengė Pranas Vildžiūnas, (*Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*), Vilnius: Aidai.
- Vėlius Norbertas 2012. *Baltų mitologija iš sakalo skrydžio*, parengė Pranas Vildžiūnas, (*Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, t. 5), Vilnius: Aidai.
- Verseckas Dangis 1998. „Lietuvių verbų papročiai Europos liaudies magijos kontekste“, *Darbai ir dienos*, Nr. 6 (15), p. 189–196.
- Zabarskaitė Jolanta 2012. „Kitoks didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ skaitymas: Adalbertas Bezzenbergeris, marios, pamarys, pamariškis“, in: *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai*, sudarė Grasilda Blažienė, Nadiežda Morozova, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, p. 239–271.

- Брем Альфред 2004. *Жизнь растений: новейшая ботаническая энциклопедия*, Москва: Эксмо.
- Гольцман Евгений Ефимович 1996. *Магические знаки и растения: справочник*, Москва: Терра.
- Илличь-Свитычь Владислав Маркович 1968. „Соответствия смычных в ностратических языках“, in: *Этимология*, ред. О. Н. Трубачев, Москва: Наука, p. 304–355.
- Седир Поль 2008. *Магические растения*, ред. Вл. Южина, Москва: Амрита-Русь.

The Mountain Ash (*Sorbus L.*) in the Dictionary of Lithuanian Language

AURELIJA GRITĖNIENĖ

S u m m a r y

The article focuses on more than 200 illustrative sentences containing the word *šermukšnis* ['mountain ash'], picked out from the twenty volumes of the "Dictionary of the Lithuanian Language" (*Lietuvių kalbos žodynas – LKŽe*). The aim of the author is describing the semantic image of the mountain ash as shaped in the dictionary, also establishing the peculiarities of this plant that emerge as the most important ones in its hypertext. While analyzing the accumulated materials using the interpretative, comparative and descriptive methods, the author of the article depicts the visual features and places of growing typical to the mountain ash, discusses the qualities and possible uses of its wood, elucidates its nutritional, medicinal and mythical characteristics. She also briefly outlines the way of presenting the mountain ash in Lithuanian folksongs and various divinations. The analysis of the illustrative samples given in the dictionary that contain the lexeme *šermukšnis* ['mountain ash'] enables composing the general image of this plant. Namely, the mountain ash emerges as a slender, upright tree with pinnate, lobate leaves and white (in folksongs – red) blossoms, bearing red unsavoury fruit that can be pressed for juice or boiled for syrup, fermented for mead or wine, dried to store for the winter, fed to the pigs or eaten by birds. The quantity of its blossoms and fruit serve as a sign indicating the future weather or the expected harvest. This tree usually grows in the forest or on its outskirts, at the edge of the meadow, by the road, at the basis of the hill or on its slope, or close to the people's homes. It is bound to dwarf other trees and exhaust the soil. Its bark, blossoms and fruit are allegedly medicinal (used to cure colds, ailments of liver, kidneys, stomach, etc.). The wood of the mountain ash is good for carving. In the context of the mythic worldview, the mountain ash emerges as an especially significant plant, praised by the Lithuanians for its medicinal qualities and honored for its special magical powers. The folklore and illustrations from the dictionary likewise testify to the peculiar effect of the mountain ash on the mythical beings: it protects people and human homes from witches, sorcerers, devils, pucks, fairies and their offspring, and other evil spirits. Devil is especially scared of its stick. The mountain ash also protects the livestock (including cows, horses and sheep) from various spells. Mythical powers of this tree are obvious in its ability to turn humans into werewolves and vice versa. Therefore, the mountain ash is clearly present in human life from birth to death.

Gauta 2016-08-09